

29. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент (Материалы 1949-1956 гг.). М.: Издательство восточной литературы, 1963. С 201 .

ХІХ АСР ОХИРИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА КОНЧИЛИК САНОАТИНИНГ ФАОЛИЯТИ

Мусаев Н.У.

т.ф.д., проф.,

Ўзбекистон Миллий университети

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси томонидан Туркистон ўлкасининг катта қисми босиб олингандан кейин бу ҳудудларни кезиб чиқишган рус сайёҳлари ва кончилик муҳандислари бу ерда табиий бойликларнинг кўплиги ва турли-туманлигини кончилик муҳандиси П.С.Назаров, қуйидагича таърифлаган: «...Туркистонда қазилма бойликлар ниҳоятда мўл, деярли ҳеч ким келажакда ўлканинг Урал ёки Биринчи жаҳон урушидан олдинги Бельгия каби кон саноати ривожланган мамлакатлар даражасида бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмайди. Аммо, у аллақачон иккинчи Урал ёки Бельгия бўлган эди. Ўлканинг кончилик саноати халқаро миқёсда ривожланган бир вақтда Россия давлати йўргакда эди, йилномачининг ёзишича, бизнинг аждодларимиз ҳали ҳайвоний одатларини тарк этмаган эдилар»[1, 1]. Бу ерда сақланиб қолган қадимги конларнинг қолдиқлари, қазиб олинган тоғ-тоғ тошқоллар ўлка аҳолисининг қадимдан кончилик билан шуғулланиб келганлигини тасдиқлайди.

Қадимшунослар олиб боришган тадқиқотлари жараёнида кўплаб шаҳарлар харобалари ва конлар қолдиқларини топишган. Бу тадқиқотлар Х-ХІІ асрлардаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида кончилик саноати анча яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатади. Тадқиқотлар қадимги кончилар Хўтталда кумуш ва олтин, Уструшонадан катта миқдорда темир рудаси, Жайхун (Сирдарё) дарёси қумларидан олтин, Зарафшон дарёсининг юқори қисмида жойлашган Буттам конларидан олтин, кумуш, мис, темир, оникс (ақик), навшадил, туз ва бошқалар, Фарғона водийси тоғларидан олтин, кумуш, смола (қатрон), ганч, темир, мис, кўрғошин, симоб, навшадил ва бошқа маҳсулотлар қазиб олишганлигини тасдиқлайди. Жумладан, Исфара яқинида тошқўмир конлари бўлган. Фарғона водийси ҳудудларидан қалайи ва нефт ҳам қазиб олинган» [2, 71]. Қазилма бойликлар водийда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишларини ривожлантириш имконини берган.

Россия империяси Ўрта Осиёга бостириб киришдан олдин Ўрта Осиё хонликларида ўз таъсир доирасини кенгайтириш, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва бу ердаги табиий топиш бойликларни қидириб топиш ҳамда ўрганишмақсадида жўнатган экспедициялари орасида муайян топшириқ билан Бухоро амирлиги ҳудудларига жўнатилган К.Ф.Бутенев миссияси ҳам бўлиб, унинг таркибида тоғ инженерлари, географлар, олтин конларини ўрганиш бўйича мутахассислар, тоғ техниклари, топограф,

шарқшунос-таржимонлар бўлиб, уларга ўнта қўриқчи казак ҳамроҳлик қилган.

1841- йил 15-майда Оренбургдан йўлга чиққан Бутенев гуруҳи 5-августда Бухорога етиб келган. Бутенев Бухоро амири билан савдо ва дипломатик муносабатларни йўлга қўйиш борасида кутган натижаларига эриша олмаган бўлсада, амирликнинг хўжалик ҳаёти тўғрисида бой географик, этнографик, табиий ва тарихий маълумотлар тўплашга муваффақ бўлди. Миссия Зарафшон водийсида геологик текширишлар олиб бориб, бу ерда темир, мис, кўмир, кўрғошин, графит, феруза ҳатто олтин ва кумуш борлигини аниқлаган. Олиб борилган тадқиқотларининг натижаси сифатида Н.Ханиковнинг “Бухоро хонлиги тавсифи” номли китоби, К.Бутеневнинг “Бухоро минерал бойликлари”, “Бухорода пўлат тоблаш усули ҳақида мулоҳазалар” номли мақолалари босилиб чиқди.

К.Ф.Бутенев Бухоро ва Хива хонликларида металл қазиб чиқариш ва унга ишлов бериш жуда содда усулларда амалга оширилганлигини, 1841-йили Бухорода 6 та чўян қуйиш қозонлари бўлганини ёзиб қолдирган[3, 144]. Бу металл қуйиш қозонларида тўплар учун ўқлар ва бошқа ҳарбий қуроллар, шунингдек деҳқончилик асбоб-ускуналари ясалган. Мис қиммат бўлганлиги учун Бухоро амирлигида тўп ясашда мис ўрнига кўпроқ чўяндан фойдаланилган[4, 33]. Тўп ясашда анча тажрибали бўлган Шаҳрисабз усталари амирликда энг йирик тўп стволини қуйишган, уни ўрнатиш учун ўн икки ғилдиракли қурилма ясалган[5, 95].

Бутенев Бухоро амирлиги хунармандлари металлсозликда маълум тажрибага эга бўлишларига қарамасдан, амирликда металл ишлаб чиқариш ночор аҳволда эканлигини қуйидагича таърифлайди: «Бухорода хунармандчилик мукамалликнинг қуйи босқичида туради, заводчилик иши яхши йўлга қўйилмаган. Агар ҳукуматнинг бу соҳага эътибори бундан кейин ҳам ҳозиргидагидек давом этса, бирор ўзгариш бўлиши қийин. Жоҳил ҳукуматнинг заводлар қуриши ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки у бундай заводлар келажакда катта фойда келтиришини билмайди. Бундан ташқари, заводлар қуриш учун маблағ ҳам, билимдон кишилар ҳам етишмайди»[3, 148-149]. Шу каби сабабларга кўра, Бухоро амирлиги конларидан қазиб олинган рудадан мис ва кўрғошинлар ниҳоятда оддий усулда қурилган ўчоқларда ажратиб олинган. Мисдан буюмлар ясашда, кўрғошиндан ўқлар тайёрлашда ортиқча исрофгарчиликларга йўл қўйилган. Бундай ҳолда металл ишлаб чиқаришдан кутилган натижага эришиш имкони йўқлигини кўрган ҳукмдорлар асосий эътиборини улар учун нисбатан осон бўлган қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ва хунармандчиликни кучайтиришга қаратишган. Фақат жанубий бекликлар (Қоратоғ, Бойсун)дагина хонаки усулда металл қазиб олиш давом этган. Лекин бу металллар маҳаллий аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун етарли бўлмаган. Шунинг учун амирлик металлни Ҳиротдан, кейинчалик Россиядан олиб келишга мажбур бўлган.

XIX аср ўрталаригача Қўқон хонлигида маҳаллий аҳолининг тажрибасизлиги ва қончилик илми бўлмаганлиги туфайли, ёнилғи

махсулотлари-нефт ва тошкўмир қазиб олиш машаққатли иш ҳисобланган. Айрим манбаларда келтирилишича, Россиядан келиб қолган татарлар Ўратепа тоғларидаги конлардан темир ажратиб олишда тошкўмрдан фойдаланишган. Маҳаллий ҳунармандлар нефт маҳсулотларини жуда оддий усулларда катта қийинчиликлар билан қазиб олишган. Хусусан, нефт топилган қудуқлар сувга тўлдирилган ва юзага чиққан нефтни тоғ шувокларидан ясалган супургилар билан сидириб олинган. Шундай усулда Намангандан 40 км. масофада жойлашган «Мойбулоқ» конидан бир кеча кундузда 60 пуд (960 кг) гача нефт қазиб олинган[3, 64].

Қўқон хонлигида ҳам нефт конларини қидириб топиш ва улардан фойдаланишга алоҳида эътибор берилган. Нефт қазиб олиш анча машаққатли иш бўлиб, ҳукумат кончилик ишлари билан шуғулланган кишиларни баҳоли кудрат рағбатлантириб ҳам турган. Жумладан, Муҳаммад Азиз Марғилоний 1875 йили Олтиариқ билан Чимён оралиғидаги даштдан қадимги нефт қудуғини топган йигитнинг фикрини қуйидагича баён қилган эди: « Ер остига арчадан қилинган зинани кўриб ниҳоятда таажжубландик. Зоҳиран бурун зомонда ўтган подшолар шундай ёғларни излашиб, топган жойларидан ер остига зинапоя қилишганлиги ва ёғ олиб чиққанликлари маълум бўлди. Чунончи, у кўрган одамларнинг муважжиби таҳсини (таҳсинга лойиқ) ва хайратига сабаб бўлди»[6, 28].

Туркистонда Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилгач, кончилик саноати ишларини илмий асосда ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борилди. Жумладан, 1869-йили 19-декабрда К.П.Кауфман топшириғи билан Туркистон генерал-губернаторлиги ҳузуридаги кончилик ишлари раҳбари А.С.Татаринов кимё лабораториясини ташкил қилди. Лаборатория ишида Мушкетов, Романовский, Северцов, Миддендорфкабиолимлар, Мишенков, Давидов, Мейер, Иванов, Лопушинский каби тоғ-кон инженерлари қатнашишган. Лаборатория олимлар иўлканинг табиий бойликлари олтин, кумуш, мис рудаси, қўрғошин, темир ва тошкўмир конларини, кейинчалик туз, нефт, графит ҳамда қурилиш материаллари, қимматбаҳо тошларни аниқлашга жалб қилинган.

Қўқон хонлигининг сўнгги йилларида нефт конлари рус саноатчилари ихтиёрига берилган. 1868-йил бошларида Худоёрхон билан Туркистон генерал-губернатори К.П.Кауфман ўртасида имзоланган «Савдо битими»нинг 1-моддасида «Россия савдогарлари учун Қўқон хонлигининг барча шаҳар ва қишлоқларида бемалол савдо-сотик билан шуғулланиш имкони берилади...» дейилган. К.П.Кауфман Худоёрхондан хонлик ҳудудларида рус «саноатчи ва тадбиркорлари»га тоғ-кончилик ишлари билан шуғулланишга рухсат беришини сўраган. Худоёрхон фойдаланилаётган конлардан олиб кетилаётган маҳсулотларнинг 1/10 қисмини хоннинг хазинаси фойдасига ўтказиш шарти билан рухсат берган. 1868-йилнинг ёзида савдогар Фёдоров ҳам Мойбулоқ нефт булоқларидан фойдаланиш учун Худоёрхондан рухсат олган[7, 5-9].

Туркистонда қазилма бойликлар кўплигини билиб олган империя маъмурлари ўлкага йирик геолог олимларни жалб қилдилар. 1874-йили шундай олимлардан бири И.В. Мушкетов ўлкада маълум тизим ва режа асосида тадқиқот ишларини бошлаб юборди. У олти йил (1874-1880) давомида ўлканинг деярли барча вилоятларини тадқиқ қилиб чиқди ва зарур материалларни тўплади. Мушкетов билан бир вақтда Г.Д. Романовский, Барбот-де-Марни, Д.Л.Иванов ва бошқа геологлар ҳам қидирув ишларини олиб бордилар. Мушкетов ва Романовскийлар узоқ ва машаққатли меҳнатлари натижасида 1881-йили ўлканинг дастлабки геологик харитаси яратилди

[7, 31-32]. 1882-йили Россия Давлат геология комитети ташкил этилгандан кейин Мушкетов Туркистон генерал-губернаторлигининг бош геологи лавозимига тайинланди.

Мушкетов ва Романовскийлар ўзлари олиб борган қидирув ишлари асосида Фарғона водийсида кўрғошин конлари кўплигини, кўрғошин билан бутун Россияни таъминлаш мумкинлигини маълум қилишган. Улар Хўжанд шаҳридан 25 чакирим наридаги Қора Мозор тоғларида жойлашган «Дарвозакон» ёки «Консой» конини текширишган. Маҳаллий аҳолига қадимдан маълум бўлган бу коннинг майдони 103 десятина атрофида бўлиб, ундан кўрғошин, рух ва мис қоришмалари қазиб олинган. Олимларнинг фикрича конни қайта ишга тушириш учун чор ҳукумати 30-40 минг сўм пул сарфлаши лозим бўлган[9, 2, 3]. Аммо, чоризм бунга етарли миқдорда маблағ ажратмагач, бу ишни кейинчалик хусусий корхоналар амалга оширди.

Туркистон ўлканинг табиий бойликлари Россия империяси ишбилармонларни тезда ўзига ром қилди. Улар ўлкага келиб нефт, тошкўмир, руда, турли минераллар ва бошқа қазилма бойликларни қазиб олишишларини бошлаб юбордилар. Айниқса, Россияда нефт саноати билан боғлиқ молия-капиталистик муносабатлар нисбатан яхши йўлга қўйилганлиги натижасида у максимал даражада маблағ билан таъминлана бошлаган тармоқлардан бирига айланди. Бошқа тармоқлардан фарқ қилиб, нефт саноатининг нафақат ички, балки жаҳон бозорида ҳам аҳамияти ошиб борди. Натижада, Россия нефт саноати ўзига чет эл капиталини жалб қилувчи асосий тармоқлардан бирига айланди. Рус ишбилармонлари билан ҳамкорлик қилган чет эл капитали Туркистонга ҳам кириб келди. Нефтнинг асосий қисми Каспий бўйи вилоятининг Небитдаг, Челекен ороли, ҚизилАрват, Бола-Эшим деган жойларида, Фарғона вилоятининг Қўқон, Марғилон ва Наманган уездларида жадал қазиб олина бошлади.

1871-йили Бокуда нефт саноати корхоналарига асос солган ака-ука Роберт ва Альфред Нобеллар 1876-йили Челекен оролида нефт қазииш ишларини бошлаб юбордилар. Улар унча чуқур бўлмаган (40 саржин) тўртта кудук қаздиришган ва қарийб 20 йил шу кудуклардан нефт қазиб олишган. Фақат 20 йилдан кейингина Боку типигади диаметри кенг (18 дюйма) кудуклар қазиишга киришилган.

Ака-ука Нобеллардан кейин, 1882-йилдан бошлаб саноатчи С.Палашковский Челекен оролининг турли жойларида 14 та кудук қаздирган. У 12 йил давомида олиб борилган қазилар ишларига 600000 рубл атрофида маблағ сарфласа-да кутилган натижага эриша олмагач, 1893-йили қазилар ишларини тўхтатишга мажбур бўлди[10, 31]. Палашковский харажатларнинг бир қисмини қоплаш мақсадида Челекен оролидан биринчи бўлиб озокерит (тоғмуми) қазиб олишни йўлга қўйган бўлишига қарамасдан, олган даромади кетган харажатларини қоплай олмади.

Ўша вақтда Челекен оролидаги ерлар бир неча кам сувли булоқлар билан бирга учта туркман қишлоғига қарашли эди. С.Палашковский нефт қазиб олиш ниятидан воз кечиб, туркманлар билан тузган шартномасини бузгандан кейин Закаспий вилоятининг ўша вақтдаги бошлиғи генерал А.А.Куропаткиннинг буйруғи билан бўш қолган ерлар давлат ихтиёрига ўтказилди. Ишбилармонлар орасида Челекендан дурустроқ миқдорда нефт қазиб олиш мумкин эмаслиги ҳақидаги миш-мишлар ҳам тарқалди.

Шунга қарамасдан, «Ака-ука Нобеллар» ширкати оролни ташлаб кетмадилар, балки 1890-йилгача бўлган ижара муддатини чўздилар ва қўшимча кудуклар қазиларга киришдилар. Натижада, оролдаги учта участкада кудуклар сони кўпайтирилиб, улардан 1903-1905-йилларда тўхтовсиз нефт қазиб олина бошланди. Биринчи участкадан 1904, 1905-йилларда 360, 240 пуд учинчи участкадан (фонтан бўлиб чиққан) 2500, 5120 пуд нефт олинган. 1906-йили буконлар бор йўғи уч ҳафта ишлаб 141,2 пудгина нефт қазиб олинган. Бу вақтда жаҳон бозорида нефт маҳсулотлари арзонлашиб, Боку нефтининг ҳам нархи тушиб кета бошлади. Бундай вазиятда Боку нефтига нисбатан сарф харажатлари ортиқча бўлган Челекен нефти рақобатга бардош бера олмади.

Марказий Челекен нефт саноати жамияти Челекен нефт ишлаб чиқариш корхоналарини сақлаб қолиш мақсадида давлатдан оролда яна 225 десятина ерни хусусий қилиб беришни сўради. Бу ерлар Сакин деган кимсага ижарага берилди. Бироқ, бир қатор имкониятлари бўлгани ҳолда нефт саноатининг иши 1907-йилгача яхши йўлга қўйилмади. Фақат 1907 йилнинг охирига келиб, «Ака-ука Нобеллар» ширкатининг эски, ташландик кудукларидан бири қайтадан 77 саржин чуқурликкача бурғуланди. Бу кудукдан нефт фонтани отилиб чиққандан сўнггина Челекенга қизиқиш кучайиб, орол нефт саноатчиларини яна ўзига жалб қила бошлади.

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида Челекен оролидан нефт қазиб олиш кескин кўтарилди. Агар 1901-йили бу ердан 600 минг пуд нефт қазиб олинган бўлса, орадан 10 йил ўтгач у кўрсаткич 15 млн. пудга етди[11, 28]. Челекен оролидаги энг йирик фирма Исабек Гаджиевга тегишли бўлиб, 1912-йил январида фирма 30 та кудукга эга эди. 1911-йили фирма 7 млн. пуд нефт қазиб олган ва уни Бокуга ташиб кетган. «Ака-ука Нобеллар» ширкати оролда нефт қазиб олиш бўйича иккинчи ўрнида турар эди. 1911-йили ширкат 2954597 пуд нефт қазиб олган, унинг 300000 пуди Астраханга,

қолгани Бокуга ташиб кетилган[12, 12]. Бу вақтга келиб, Туркистон нефти ишбилармонларга катта фойда келтира бошлади.

Туркистон нефти эътиборга туша бошлаганданкейин, 1908-йилга келибўлкада 30 га яқиннефткорхоналари иш бошладилар. Улар орасида «Чимён», «Селроҳа» ва Валуевага тегишли (отаси князь Хилковдан мерос қолган) Мойлисой фирмалари энг йириклари эди. Кейинчалик, «Ака-ука Нобеллар» ширкати «Чимён», Мойлисой ва «Селроҳа» ширкатлари акцияларининг ярмидан кўпини (10000 дан 6000 тасини) сотиб олиб, бу конларнинг асосий хўжайинига айланди.

Ўлкада «Селроҳа» нефт қазиб олиш савдо жамияти – «Санто» ўз фаолиятини 1905-йили 500 минг рубллик асосий капитал билан бошлаган эди. «Санто»нинг дастлабки таъсисчиси Н.Н.Цуханов жамият фаолиятини жонлантириш учун Москванинг йирик фирмалари ва банклари билан ҳамкорлик қилишга уринди. Жамият ишига Москва фабрикачилари – И.Д. Морозов, П.А.Морозов, И.М.Любимов, И.П.Ушков, А.Б.Найденовлар жалб қилинди. Орадан 5 йил ўтгач, жамият фаолиятида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, 1913-йили жамият акцияларининг асосий қисми Рус-Осиё банки ва нефт бозорида хорижий капиталлар билан яқин алоқада бўлган монополистлар – А.И.Путилов, Л.Лианозов, П.Глазберг ва бошқалар ихтиёрига ўтди. Шу йили жамият бошқаруви жамият акцияларининг асосий қисми Петербург акционерлари ихтиёрига ўтганлигини тан олди[13, 14]. Шундан кейин, акционерлар йиғилиши «Санто» идорасини Москвадан Петербургга кўчиришга қарор қилди.

«Санто» жамияти нефт қазиб олишни йилдан-йилга ошириб борди. Уруш йиллари вазият оғир бўлишига қарамасдан 1915-йили 1166901 пуд нефт қазиб олинди. Бу 1914-йилга нисбатан 134256 пуд кўп эди. Агар «Санто» жамиятининг фойдаси 1912-йили 11705 рублни ташкил қилган бўлса, 1915-йили у 114407 рубл 42 копеекга етди. Шундай қилиб, «Санто» нефт корхонаси дастлаб ўз фаолиятини 500 минг рубллик капитал билан бошлаган бўлса, 1916-йилга келиб унинг капитали 2 млн. рублдан ошди[14, 97].

Асосий капитали 2 млн. рублни ташкил қилган «Чимён» акционерлик жамияти «Санто» жамиятидан фарқ қилиб, ўзишларини бир текисда олиб бора олмади. Агар 1908-йили жамият 2749000 пуд нефт қазиб олган бўлса, 1909-йили букўрсаткич 783000 пудни ташкил қилди, холос. «Чимён» жамияти ихтиёрида 20 та қудуқ бўлиб, уларда 290 киши ишлаган. Жамиятнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги тушқунлик ҳолати ишчиларнинг турмуш тарзига ҳам таъсир кўрсатган: иш ўринлари қисқартирилди, иш ҳақи янада камайтирилди. Бу кон ишчиларининг норозилигини келтириб чиқарди.

Туркистон нефт саноатининг қулай имкониятлари бўлишига қарамасдан, унинг секин ривожланишига қудуқларнинг нефт чиқариш қуввати камайганлиги, малакали ишчи кучи, зарур техник жиҳозларнинг етишмаслигидан ташқари, Челекен оролида ўрнашиб олган «Ака-ука Нобеллар» ширкати Доғистон-Челекен акционарлик жамиятини тузиб,

Туркистондаги бошқа нефт ширкатларини маълум даражада чеклаб қўйишга у эришганликлари ҳам сабаб бўлаётган эди. Бунинг натижасида ширкат Баку нефтини «Чимён» жамияти орқали сотишдан катта фойда ола бошлади.

«Ака-ука Нобеллар» ширкати Туркистон нефт конларини ўз монополиясига айлантириш, ўлкада ўзининг Кавказ ва Челекендан қазиб олинган нефт маҳсулотларини сотиш мақсадида Фарғона вилоятининг Ванновская темирўл станциясида нефтни қайта ишлаш заводида қурди. «Чимён» нефт конидан станциягача қувурлар ётқизилди. Ўлкага тайёр маҳсулотларни келтиришга нисбатан темирўл орқали келтирилган хомашёни қайта ишлаш «Ака-ука Нобеллар» ширкатида катта иқтисодий фойда келтирди. Бу ширкат Туркистонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олиш учун ўлка бозорларида нефт маҳсулотларини арзон нархда сота бошлади. В.Н.Оглобин маълумотида кўра, 1913-йил баҳорида Боку нефтининг бир пуди Москвада 50-53 копеек сотилгани ҳолда, Туркистонда нефт маҳсулотлари 45 копеекдан сотилган[11, 29]. Шунга қарамадан, Туркистон нефти ширкатга иқтисодий жиҳатдан катта фойда келтирган.

Адабиётлар:

1. ЎР МДА ф. И-1, р.25, х.185, в.1.
2. Негматов Н.Н. Государство Саманидов. –Душанбе: «Дониш», 1977.
3. Бутенев К. Заводское дело в Бухарии//Горный журнал,V, кн. XI. СПб., 1842.
4. Мусаев Н. Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихидан. –Тошкент: “IO`TISOD-VOLIYA”, 2011.
5. История таджикского народа. т. II, кн. II, -М.: «Наука», 1964.
6. Жамолхожи И.Н. Фарғона водийсида нефт саноатининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи (1860-1917). Тарих фан. ном. дисс. –Т., 2004.
7. ЎЗР МДА, 1-фонд, 15-руйхат, 18-иш, 5-9-в.
8. Власова Э.Н., Деева Е.А., Кравец Л.Н., Файзиева Формирование рабочего класса в дореволюционном Узбекистане. –Ташкент, «Фан», 1979.
9. ЎР МДА ф. И-1, р.25, х.185, в.2-3.
10. Рождественский А. Материалы из истории нефтепромышленности на острове Челекен. // Закаспийское Обозрение, 1909, 16 сентябрь.
11. Оглобин В.Н. Промышленность и торговля Туркестан.
12. Дмитриев-Мамонов А.И. Путеводитель по Тукестану и железным дорогам Среднеазиатской и Ташкентской. Изд. 8-е, -СПб., 1915.
13. ЦГИАЛ, ф. 1468, оп. 1, д. 17, л-14.
14. Бабаханов.М. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с Российским пролетариатом.–Душанбе:«Ирфон», 1975.